

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.31>

А. В. Кузняк

аспірант кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0002-1848-3496

НАДМІРНИЙ ФОРМАЛІЗМ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті досліджено надмірний формалізм у адміністративному судочинстві у практиці Європейського суду з прав людини. Проаналізовані судові рішення з цього питання, з'ясовані погляди вчених на дану проблематику.

Доведено, що під час розгляду та вирішення адміністративних справ, застосування процесуальних норм суди мають уникати надмірного формалізму, що може перешкоджати справедливому судовому розгляді, зокрема: надмірно формалістичного тлумачення процесуальних норм щодо відкриття провадження, розгляду справи по суті, застосуванню строків, визначення юрисдикції, сплати судового збору, виконання судових рішень тощо. Адміністративні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який може вплинути на справедливість прийняття рішення в справі, так і надмірної гнучкості, яка призведе до порушення вимог процесуального законодавства. Гнучкість і формалізм не повинні застосовуватися автоматично і не мають абсолютного характеру, оскільки необхідно враховувати обставини конкретної справи.

Водночас, право на суд не є абсолютним і може бути обмежено, але суд повинен бути впевнений, що застосовані обмеження не зменшують доступ до суду настільки, що порушується сама суть цього права.

На підставі дотримання формалізованих вимог норм процесуального права може обмежуватися обсяг дискреції, запобігається свавілля, забезпечується рівність сторін, гарантується ефективне вирішення спору та розгляд судової справи упродовж розумного строку, а також гарантується юридична визначеність та повага до суду.

Допущення національними судами надмірного формалізму в застосуванні норм процесуального права, в тому числі й під час реалізації права на доступ до суду, виконання судових рішень призводить до порушення принципу справедливості як елементу верховенства права.

Ключові слова: надмірний формалізм, формалізм, адміністративне судочинство, принцип, Європейський суд з прав людини.

Згідно ст.55 Конституції України, кожна особа наділена правами після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до судових міжнародних установ чи до визначених органів міжнародних організацій, учасником або членом яких є Україна. Найефективнішим таким органом вважається Європейський суд з прав людини.

Правовим підґрунтям діяльності Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), а також протоколи до неї.

Відповідно до ст.2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання Україною. Статтею 17 вказаного закону визначено, що суди під час розгляду справ повинні застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права. Тому рішення ЄСПЛ, в тому числі й щодо надмірного формалізму, мають вагоме значення для розуміння сутності та змісту такого явища в адміністративному судочинстві.

ЄСПЛ неодноразово звертав увагу, що право на доступ до суду є невід'ємним аспектом гарантій, визначених у Конвенції, поси-

лаючись на принципи верховенства права та недопущення свавілля. ЄСПЛ зазначає, що, під час застосування процесуальних норм суди мають уникати надмірного формалізму, що може перешкоджати справедливому судовому розгляді, зокрема: надмірно формалістичне тлумачення процесуальних вимог; надмірно формалістичні правила процедури; оцінки судами строків позовної давності; канцелярські помилки; сплата судового збору; надмірно формалістичні рішення щодо затримання [1].

Пізнавальною є практика ЄСПЛ у справі «Пінкас та інші проти Боснії та Герцеговини». За обставинами справи касатор перед зверненням до ЄСПЛ не подав конституційну скаргу, в той час як інші скажники здійснили звернення до органу конституційної юрисдикції. ЄСПЛ у цій справі підкреслив необхідність застосування правила про застосування норм з певною мірою гнучкості та без надмірного формалізму. Зауважимо, що це правило не є абсолютним і не можна застосовувати безмірно та автоматично. Водночас, варто враховувати особливі обставини конкретної справи [2, с. 160].

Рішення ЄСПЛ в справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» містить такі обставини справи. Ухвалою колегії Вищого господарського суду відхилено скаргу заявника, не розглядаючи її по суті, оскільки скажник не додав документів, які підтверджували б сплату державного мита. На виконання такого судового рішення заявник подав нову касаційну скаргу, яку судова колегія Вищого господарського суду знову відхилила, не розглядаючи її по суті, оскільки скажник пропустив одномісячний строк на оскарження і що він не звернувся з клопотанням про поновлення строку.

Таким чином, касаційна скарга не була розглянута по суті через недотримання формальностей, визначених процесуальним законом, що могло б означати, що особа не вичерпала внутрішні засоби правового захисту. Однак ЄСПЛ вказав, що, правило щодо вичерпання внутрішніх засобів правового захисту повинно застосовуватися з гнучкістю і без надзвичайного формалізму, воно не повинно застосовуватися автоматично і не має абсолютного

характеру; має враховувати обставини справи. Тому ЄСПЛ дійшов висновку, що має місце зайвий формалізм з боку Вищого господарського суду. Суд дійшов висновку в цій справі, що право скажника на розгляд його справи справедливо і відкрито безстороннім і незалежним судом в розумінні статті 6 Конвенції в контексті принципів верховенства права та правової визначеності було порушено [3].

Рішенню ЄСПЛ у справі «ТОВ «ФРІДА» проти України» передували такі обставини справи. Заявник при подачі касаційної скарги до суду відобразив клопотання про поновлення процесуального строку в супровідному листі, що стало наслідком ухвалення рішення про відмову в розгляді касаційної скарги національним судом. ЄСПЛ у цій справі дійшов висновку, що застосовуючи процесуальні норми, національні суди повинні уникати як надмірного формалізму, що потенційно може мати вплив на справедливість ухвалення рішення в справі, так і надмірної гнучкості, що може призвести до анулювання вимог процесуального законодавства. ЄСПЛ дійшов висновку, що право скажника на розгляд його справи судом касаційної інстанції було непропорційно обмежено, національний суд виявив надмірний формалізм [4].

В одному із своїх рішень ЄСПЛ було встановлено, що заявник звернувся з позовом до суду за захистом своїх прав. У позовній заяві зазначив адресу для листування, в той час як зареєстроване місце свого проживання не вказав, оскільки не мав постійного місце свого проживання. Суд не допустив такий позов до провадження та розгляду справи по суті з наведених підстав.

ЄСПЛ в цьому рішенні зазначив, що право на суд не є абсолютним і може бути обмежено. Але суд повинен бути впевнений, що застосовані обмеження не зменшують доступ до суду настільки, що порушується сама суть цього права. Заявник не мав постійного або зареєстрованого місця проживання, а тому не зміг виконати вимогу суду вказати це в позовній заяві, про що він повідомив суд.

Ні місцеві суди, ні Уряд не надавали жодних обґрунтувань такому негнучкому застосуванню цього процесуального правила. Дійсно, національним судам не

потрібно було знати місце проживання заявника, щоб визначити, чи мають вони територіальну юрисдикцію для задоволення його вимог, оскільки позови були подані до суду, підвідомчого щодо місця проживання відповідача, як того вимагає внутрішнє законодавство. Отже, ЄСПЛ вважає, що національні суди демонстрували надмірний і невиправданий формалізм, наполягаючи на тому, що заявник не вказав місце свого проживання [5].

У рішенні ЄСПЛ в справі «Зубац проти Хорватії» від 5 квітня 2018 року суд дійшов висновків згідно таких обставин. Рішенням Верховного Суду визнано касаційну скаргу неприйнятною, оскільки вартість предмета спору була нижчою за встановлений законодавством поріг.

ЄСПЛ у цій справі звертає увагу на важливості та цінності дотримання формалізованих норм процесу, на підставі яких учасники справи можуть забезпечити вирішення справи, адже на підставі дотримання таких формалізованих вимог може обмежуватися обсяг дискреції, запобігається свавілля, забезпечується рівність сторін, гарантується ефективне вирішення спору та розгляд судової справи упродовж розумного строку, а також гарантується юридична визначеність та повага до суду. Водночас, практикою ЄСПЛ визначено, що надмірний формалізм може перешкоджати ефективному праву на доступ до правосуддя згідно статті 6 Конвенції.

ЄСПЛ також неодноразово звертав увагу на необхідність дотримання судами «юридичної визначеності» та «належного здійснення правосуддя», як на підставу розмежування між надмірним формалізмом та формалізмом (прийнятним застосуванням процесуальних формальностей). Для прикладу, ЄСПЛ наголошував про порушення права на доступ до суду у випадках, якщо норми процесуального права не мають на меті досягти юридичної визначеності та належного здійснення правосуддя, а навпаки, утворюють певну перепону [6].

У рішенні ЄСПЛ у справі «Марк Брауер проти Німеччини», суд дійшов висновку, що право заявника на доступ до суду було обмежено настільки, що порушується сама суть цього права. Так, заявник надрукував і підписав свою апеляційну скаргу, але

надіслав її не до належного суду, і скарга не надійшла до вірного місця призначення в установлені терміни. ЄСПЛ вважав, що вирішальним тут є питання про те, чи може помилка заявника виправдати відмову в доступі до другої (апеляційної) інстанції. Низка непередбачуваних факторів вплинула на таке подання апеляційної скарги: заявник належав до особливо уразливої категорії, оскільки його було позбавлено свободи шляхом тримання в психіатричній клініці; призначений судом адвокат заявника припинив свої повноваження й надав, імовірно, оманливу пораду щодо процедури оскарження, а також суд витратив декілька днів на поштове відправлення апеляційної скарги до належного суду апеляційної інстанції. Беручи до уваги той факт, що заявник озвучив у залі суду своє бажання оскаржувати розпорядження самостійно, рішення Федерального суду про відмову у відновленні розгляду ЄСПЛ визнав непропорційним. Національний суд допустив надмірну формальність, що суперечить принципу ефективного застосування Конвенції. Таким чином, право заявника на доступ до суду було обмежено настільки, що порушується сама суть цього права [7].

О. М. Несінов цілком вірно зазначає, що право на доступ до правосуддя має бути ефективним і застосовуватися на практиці, що визначено рішенням ЄСПЛ у справі «Белі проти Франції». Для того, щоб право на доступ до суду було дійсно ефективним, особа має мати реальну можливість оскаржити дію, яка порушує його права. Суворе тлумачення національним законодавством процесуального правила вважається надмірним формалізмом та може позбавити заявників права на звернення до суду (Перес де Рада Каванил'ес проти Іспанії, Мірагаль Есколано та інші проти Іспанії, Белеш та інші проти Чеської Республіки). Автор також звертає увагу, що право на суд охоплює не лише право на звернення до суду, а також й право на вирішення судом спору, а також щодо призупинення провадження, щодо відмови у правосудді. Відмова суду досліджувати фактичні обставини справи, які мають значення для вирішенні спору може мати наслідком порушення статті 6 Конвенції [8].

Варто зазначити, що право на доступ до суду спочатку розглядалося як право на ініціювання розгляду справи в суді. Порухенням цього права визнавалися випадки, що робили неможливим розгляд справи та перегляд рішення в такій справі. Для прикладу, справа не може бути розглянутою судом через виключення їх з юрисдикції суду або неможливість відкриття провадження в справі через складність процедури та відсутність безоплатної правовничої допомоги тощо. Надалі право на доступ до суду почало розглядатися не лише як можливість відкрити провадження, але й на її розгляд. Право на доступ до правосуддя повинно бути ефективним і включає не тільки процесуальну можливість звернення до суду за судовим захистом, але й подальший її розгляд та ухвалення остаточного рішення, подальше його виконання. Варто зазначити, що таке право не є абсолютним і може бути обмежено, проте з врахуванням принципу пропорційності [9, с. 60, 66].

У справі «Лосте проти Франції» ЄСПЛ дійшов висновку щодо порушення Конвенції. Засіб правового захисту було виявлено неефективним, так як адміністративні суди застосували надмірний формалізм, оскільки відхилили позов заявниці через сплив 4-річного строку позовної давності. Суди не поцікавилися в позивачки щодо дати, коли вона дізналася або могла б дізнатися про порушення свого права, щоб отримати змогу довести, що завдана їй шкода спричинена діями органів влади, і в подальшому подати відповідний позов [10, с. 31].

Варто зазначити, що аналіз практики ЄСПЛ дозволяє дійти висновку, що суд у своїй практиці виокремлює низку елементів верховенства права, які узагальнено можуть бути об'єднані навколо таких концептів, як правова визначеність, законність, дотримання прав людини, справедливості судочинства. Водночас, характеризуючи елементи верховенства права, Т.А. Цувіна до гарантій справедливості відносить, посеред іншого доступ до суду; виконання судових рішень тощо [11, с. 376]. З наведеного можна зробити висновок, що допущення національними судами надмірного формалізму в застосу-

ванні норм процесуального права, в тому числі й під час реалізації права на доступ до суду, виконання судових рішень призводить до порушення принципу справедливості як елементу верховенства права.

В.В. Гордєєв та Н.А. Гураленко зазначають, що найчастіше в адміністративному судочинстві надмірний формалізм допускається на стадії відкриття провадження в судовій справі. Надмірний формалізм проявляється шляхом створення судом процесуальних перешкод під час розгляду справи, реалізації процесуальних норм учасниками справи, надто суворе трактування процесуального вимог закону, а також повернення адміністративного позову лише з формальних підстав, що ускладнює та унеможлиблює доступ позивача до суду для повного захисту своїх прав та інтересів. Прояв надмірного формалізму при вирішенні питання щодо прийняття позовної заяви вважається порушенням права на справедливий суд. Варто уникати занадто формального ставлення до вимог закону, оскільки доступ до суду має бути не лише фактичним, а також й реальним [12, с. 353].

Отже, під час розгляду та вирішення адміністративних справ, застосування процесуальних норм суди мають уникати надмірного формалізму, що може перешкоджати справедливому судовому розгляді, зокрема: надмірно формалістичного тлумачення процесуальних норм щодо відкриття провадження, розгляду справи по суті, застосуванню строків, визначення юрисдикції, сплати судового збору, виконання судових рішень тощо. Адміністративні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який може вплинути на справедливість прийняття рішення в справі, так і надмірної гнучкості, яка призведе до порушення вимог процесуального законодавства. Гнучкість і формалізм не повинні застосовуватися автоматично і не мають абсолютного характеру, оскільки необхідно враховувати обставини конкретної справи.

Право на суд не є абсолютним і може бути обмежено. Але суд повинен бути впевнений, що застосовані обмеження не зменшують доступ до суду настільки, що порушується сама суть цього права.

Застосування норм процесуального права передбачає необхідність дотримання судами юридичної визначеності та належного здійснення правосуддя, як на підставу розмежування між надмірним формалізмом та формалізмом. Якщо норми процесуального права не мають на меті досягти юридичної визначеності та належного здійснення правосуддя, має місце порушення права на доступ до суду.

Допущення національними судами надмірного формалізму в застосуванні норм процесуального права, в тому числі й під час реалізації права на доступ до суду, виконання судових рішень призводить до порушення принципу справедливості як елементу верховенства права.

Список використаної літератури:

1. Надмірний формалізм у практиці ЄСПЛ. Інформаційно-юридичний сайт «Яізако́н» URL: <https://yaizakon.com.ua/nadmirnij-formalizm-u-praktitsi-yespl/>
2. Рішення Європейського суду з прав людини Пінкас та інші проти Боснії та Герцеговини. *Бюлетень Верховенство права. Права людини*. 2023. № 3. 200 с.
3. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» від 25.07.2002 (заява № 48553/99). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043#Text
4. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «ТОВ «ФРІДА» проти України» від 08 грудня 2016 року (заява № 24003/07). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c83#Text
5. Рішення ЄСПЛ в справі Сергія Смирнова проти Росії (заява № 48553/99) від 22.12.2009 року. URL: <https://zakon-pro.ligazakon.net/document/ES016174?land=UA&context=UA&an=>
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Зубац проти Хорватії» (Zubac v. Croatia) (Заява № 40160/12) від 5 квітня 2018 року. URL : https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-184798%26filename%3DCASE%2520OF%2520ZUBAC%2520v.%2520CROATIA%2520-%2520%255BUkrainian%2520Translation%255D%2520by%2520OSCE%2520Ukraine%2520%2520%2520%2520.pdf&ved=2ahUKEwi-n93gg_iNAXV0EBAIHQPIIYcQFnoECBcQAQ&usg=AOvVaw3ROHOLgT9H30s9Neis-xwb
7. Рішення у справі «Марк Брауер проти Німеччини» (Marc Brauer v. Germany) № 24062/13 від 1 вересня 2016 року. URL: <https://www.shatarska.in.ua/wp-content/uploads/2017/06/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA-%D1%96%D0%B7-%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%83-%D0%B7-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%E2%84%96-199.pdf>
8. Несінов О.М. Застосування Європейської конвенції для забезпечення справедливого судочинства. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytics/146304_zastosuvannya-vropeysko-konvents-dlya-zabezpechennya-spravedlivogo-sudochinstva-v-spravakh-shcho-rozglyadayutsya-po-koap
9. Тетяна Цувіна. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 60–69.
10. Посібник зі статті 13 Конвенції – Право на ефективний засіб правового захисту. Підготовлено Секретаріатом. Не покладає зобов'язань на Суд. https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Guide_Article%2013_ECHR_Ukrainian.pdf
11. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.
12. Гордєєв В.В., Гураленко Н.А. Надмірний формалізм в адміністративному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 350–353.

Kuzniak A. Excessive formalism in administrative proceedings in the practice of the European Court of Human Rights

The article examines excessive formalism in administrative proceedings in the practice of the European Court of Human Rights. Court decisions on this issue are analyzed, and the views of scholars on this issue are clarified.

It is proven that when considering and resolving administrative cases, applying procedural norms, courts should avoid excessive formalism, which may hinder a fair trial, in particular: excessively formalistic interpretation of procedural norms regarding the initiation of proceedings, consideration of the case on the merits, application of deadlines, determination of jurisdiction, payment of court fees, enforcement of court decisions, etc. Administrative courts should avoid both excessive formalism, which may affect the fairness of making a decision in a case, and excessive flexibility, which will lead to a violation of the requirements of procedural legislation. Flexibility and formalism should not be applied automatically and are not absolute, since it is necessary to take into account the circumstances of a specific case.

At the same time, the right to court is not absolute and may be limited. But the court must be sure that the restrictions applied do not reduce access to court to such an extent that the very essence of this right is violated.

Based on compliance with the formalized requirements of the rules of procedural law, the scope of discretion can be limited, arbitrariness is prevented, equality of parties is ensured, effective dispute resolution and consideration of the case within a reasonable time are guaranteed, and legal certainty and respect for the court are also guaranteed.

The admission by national courts of excessive formalism in the application of the rules of procedural law, including during the exercise of the right of access to court, the execution of court decisions leads to a violation of the principle of justice as an element of the rule of law.

Key words: *excessive formalism, formalism, administrative justice, principle, European Court of Human Rights.*